

La pràctica fa el mestre. Els centres educatius valencians del franquisme als anys cinquanta vistos pels estudiants de Pedagogia¹

ANDRÉS PAYÀ RICO

INTRODUCCIÓ

El present capítol pretén aportar una visió i millor comprensió de la cultura escolar durant el franquisme, mitjançant l'anàlisi de l'organització i les pràctiques dels centres educatius valencians sota la mirada dels estudiants de Pedagogia de la Universidad Central. Per a tal fi, emprem com a font primària principal les memòries de pràctiques dels anys cinquanta del segle xx relatives als centres educatius valencians disponibles al fons Romero Marín del Museu Laboratori Manuel B. Cossío de la Facultat d'Educació de la Universitat Complutense de Madrid. Així, una vegada contextualitzat el fons i les memòries de pràctiques com a font per a la història de l'educació, elaborem una anàlisi de contingut d'aquestes memòries a través dels relats dels estudiants de Pedagogia, i parant especial atenció a una sèrie d'aspectes com, per exemple: el valencià a l'escola, la formació religiosa i patriòtica, les instal·lacions i la cultura material de l'escola, l'organització escolar, i l'analfabetisme, entre altres qüestions. L'atenta mirada d'aquests estudiants en pràctiques i la seua visió de la realitat escolar de l'època són una valuosa font per a reconstruir el nostre passat i apreciar les similituds, els contrastos, els matisos i les peculiaritats d'aquestes institucions educatives vistes des de dins.

1. Una versió anterior més general d'aquest treball es pot trobar a PAYÀ, A., «Aprent a ser mestres. Memòries de pràctiques dels estudiants de pedagogia valencians (1950-1969)», a MAYORDOMO, A.; AGULLÓ, M. C. i PÉREZ, A. (eds.), *Mestres d'Escola*, València, CEIC Alfons el Vell i Universitat de València, 2014, p. 335-356.

**LES MEMÒRIES DE PRÀCTIQUES DEL FONTS ROMERO MARÍN
DEL MUSEU LABORATORI MANUEL B. COSSÍO DE LA UNIVERSITAT
COMPLUTENSE DE MADRID**

El Museu Laboratori Manuel B. Cossío de la Universitat Complutense de Madrid es va crear el 1990 gràcies a l'impuls dels professors Anastasio Martínez i Julio Ruiz Berrio.² Aquest museu d'educació disposa d'un gran nombre d'objectes escolars, materials d'ensenyament i documentació que el converteixen en un centre d'investigació de referència amb gran valor pedagògic i de patrimoni historicoeducatiu. Tot aquest elenc documental està distribuït en cinc col·leccions: textos didàctics i llibres escolars, col·lecció d'instruments per a la didàctica de les ciències experimentals, col·lecció Pedagògica Tèxtil, objectes escolars i material d'ensenyança i el Fons Romero Marín. Aquest darrer Fons conté un gran valor etnogràfic i està format per un conjunt de memòries o treballs de fi de curs de les pràctiques dels alumnes de la Secció de Pedagogia de la Facultat de Filosofia i Lletres de la universitat madrilenya entre els anys cinquanta i principis dels setanta. Les 890 memòries estan elaborades a petició del catedràtic de Pedagogia General i Racional d'aquesta secció Anselmo Romero Marín,³ seguint un criteri d'apropament a la realitat escolar amb una triple observació: superficial (descriptiva, de turista o visitant), a fons (crítica i analítica) i real (síntesi de les dos anteriors, acurada i constructiva).⁴ Com que els estudis de Pedagogia s'impartien en exclusivitat des de 1944⁵ en la universitat madrilenya, els estudiants i els centres analitzats pertanyien als diferents indrets de la geografia espanyola. Un total de 40 treballs (el 4,5 % del total) estudien centres educatius o problemes pedagògics del territori valencià, si bé el major nombre de

2. MARTÍNEZ NAVARRO, A., «Un Seminario sobre fuentes históricas en el Museo de historia de la Educación de la Facultad de Educación de la Universidad Complutense», *Revista Complutense de Educación*, núm. 8 (1997), p. 305-318; COLMENAR, C., «El Museo de historia de la Educación Manuel Bartolomé Cossío», a RUIZ BERRIO, J., (ed.), *El patrimonio histórico-educativo. Su conservación y estudio*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2010, p. 339-361; RABAZAS, T. i RAMOS, S., «Museografía y docencia en el Museo/Laboratorio de Historia de la Educación Manuel Bartolomé Cossío», a ÁLVAREZ, P. (ed.), *Los museos pedagógicos en España. Entre la memoria y la creatividad*, Sevilla, Trea i Editorial Universidad de Sevilla, 2016, p. 163-174.

3. Nomenat catedràtic d'Universitat el 22 de març de 1949 (BOE 8 abril 1949) i professor de les assignatures: Pràctiques pedagògiques; Pedagogia general; Pedagogia racional; Ètica, Cosmologia, Teodicea, Sociologia i Estètica; Filosofia de l'Educació; i Principis de metodologia.

4. POVEDA, M. i RABAZAS, T., «El "Fondo Romero Marín" del Museo Manuel B. Cossío. Análisis de las memorias de las prácticas de Pedagogía», a MORENO MARTÍNEZ, P. L. i SEBASTIÁN, A. (eds.), *Patrimonio y etnografía de la escuela en España y Portugal en el siglo xx*, Múrcia, SEPHE i CEME, 2012, p. 323-336.

5. Per Decret del 7 de juliol del 1944 (BOE 4 d'agost de 1944), restablint-se amb posterioritat la possibilitat de cursar Pedagogia a la Universitat de Barcelona (1954) i establint-se a la Pontificia de Salamanca (1959) i València (1965).

memòries aborden qüestions educatives de les províncies de Madrid, Lleó, Guadajara, Toledo, A Corunya, Àvila i Burgos, trobant també, de manera més testimonial, treballs relatius a països estrangers com Marroc, Itàlia, França, Panamà, Perú i Costa Rica. Les temàtiques de les memòries aborden diferents territoris, nivells i àmbits de l'ensenyament al franquisme, cosa que ha permès que els historiadors de l'educació les hagen fet servir com a font primària per abordar qüestions com: l'ensenyament a Mallorca,⁶ Madrid,⁷ València,⁸ País Basc i Navarra,⁹ l'educació infantil,¹⁰ la fotografia com a font historicoeducativa,¹¹ la Llei d'Ensenyament Primari de 1945¹² o les llars d'Auxilio Social,¹³ entre d'altres.

Aprofitant el potencial documental que tenen les fonts primàries o específiques per a la investigació històrica, a continuació ens aprofitarem d'aquest repertori d'escrits que, conjuntament amb les autobiografies, els diaris, els relats o les confessions, constitueixen una eina privilegiada per a comprendre i interpretar la realitat i les pràctiques escolars observades i narrades pels seus protagonistes.

6. BARCELÓ, G. i RABAZAS, T., «La escuela en Mallorca durante el franquismo, una aproximación a través de las memorias de prácticas del «Fondo Romero Marín», a COMAS, F.; GONZÁLEZ, S.; MOTILLA, X. i SUREDA, B. (eds.), *Imatges de l'escola, imatge de l'educació*, Palma, UIB, 2014, p. 87-100.

7. COLMENAR, C.; RABAZAS, T. i RAMOS, S., «La representación social de la educación en las escuelas madrileñas de Patronato en el franquismo (1950-1970)», *Educació i Història*, núm. 32 (2018), p. 199-234; PERICACHO, F. J., «El “Fondo Romero Marín” del Museo Manuel B. Cossío. Documentos sobre las prácticas escolares: la labor pedagógica de la ciudad de los muchachos de Vallecas», a MORENO MARTÍNEZ, P. L. i SEBASTIÁN, A. (eds.), *Patrimonio y etnografía de la escuela en España y Portugal en el siglo xx*, Múrcia, SEPHE i CEME, 2012, p. 311-322; RAMOS, S.; RABAZAS, T. i COLMENAR, C., «Fotografía y representación de la escuela privada madrileña en el franquismo. Entre la propaganda y el relato», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 8, 2018, p. 397-448.

8. PAYÀ, A., «Aprentent a ser mestres. Memòries de pràctiques dels estudiants de pedagogia valencians (1950-1969)», a MAYORDOMO, A.; AGULLÓ, M. C. i PÉREZ, A. (eds.), *Mestres d'Escola*, València, CEIC Alfons el Vell i Universitat de València, 2014, p. 335-356.

9. SANZ, C. i RABAZAS, T., «La cuestión lingüística en la práctica educativa de la enseñanza primaria en el País Vasco y Navarra durante el franquismo (1950-1959): un estudio a partir de un fondo documental etnográfico», *Educació i Història*, núm. 35 (2020), p. 75-102.

10. COLMENAR, C., «El Fondo Romero. Memorias sobre las prácticas escolares: la educación infantil», a MORENO MARTÍNEZ, P. L. i SEBASTIÁN, A. (eds.), *Patrimonio y etnografía de la escuela en España y Portugal en el siglo xx*, Múrcia, SEPHE i CEME, 2012, p. 197-210.

11. DEL POZO, M. del M. i RABAZAS, T., «Imatges fotogràfiques i cultura escolar en el franquisme: una exploració de l'arxiu etnogràfic», *Educació i Història*, núm. 15, 2010, p. 165-194; SANZ, C., «Los símbolos del nacionalcatolicismo: Una mirada a través de la fotografía escolar durante la dictadura franquista (1950-1959)», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 10, 2019, p. 407-447.

12. DEL POZO, M. del M. i RABAZAS, T., «Políticas educativas y prácticas escolares: la aplicación de la Ley de Enseñanza Primaria de 1945 en las aulas», *Bordón*, núm. 65, 4 (2013), p. 119-133.

13. RAMOS, S., «Labor pedagógica de los Hogares de Auxilio Social a través de las memorias del Fondo “Romero Marín” del Museo de Historia de la Educación «Manuel Bartolomé Cossío», a MORENO MARTÍNEZ, P. L. i SEBASTIÁN, A. (eds.), *Patrimonio y etnografía de la escuela en España y Portugal en el siglo xx*, Múrcia, SEPHE i CEME, 2012, p. 337-254.

EDUCACIÓ I ESCOLES AL TERRITORI VALENCIÀ ALS ANYS CINQUANTA

Com hem esmentat abans, 40 memòries de pràctiques al Fons Romero Marín (FRM) analitzen qüestions educatives relatives a poblacions valencianes, 25 d'aquestes estan elaborades a la dècada dels seixanta —recordem que des de 1965 també existirà la possibilitat de cursar els estudis de Pedagogia a la Universitat de València— i 15 es varen redactar als anys cinquanta del segle passat. En la distribució per províncies València és el territori on més memòries hi ha (Albalat de la Ribera, Alzira, Sueca, Port de Sagunt, Sagunt, Benimàmet i València), seguit per Alacant (Alcoi, Banyeres, Villena, Alacant i Elx) i Castelló (Llucena del Cid i Vall d'Uixó). A continuació mencionem els autors i els títols de les mateixes, les quals seran objecte d'anàlisi amb posterioritat:

Autor/a	Any	Títol de la memòria	Signatura
Sempere Agulló, Arturo	1951	<i>Alcoy y la enseñanza primaria</i>	FRM 137
Llopis Sánchez, Jesús	1954	<i>Problemas pedagógicos de Albalat de la Ribera</i>	FRM 192
Calabuig Mora, M. Amparo	1950	<i>Aspecto histórico, social y educativo de Bañeres</i>	FRM 211
Linares Sala, Amparo	1954	<i>La enseñanza en Alcira</i>	FRM 231
Beltrán Escrig, Julia	1956	<i>Lucena del Cid: sus problemas de orden educativo</i>	FRM 328
Sellés Vercher, Joaquín	1956	<i>El analfabetismo en Sueca: de 1900 a 1950</i>	FRM 372
Sellés Vercher, Joaquín	1955	<i>Investigación realizada con listas de asistencia a clase, en cuatro centros de enseñanza primaria masculina de Sueca</i>	FRM 445
Hernández Martínez, M. de las Virtudes	1958	<i>La enseñanza en Villena</i>	FRM 450
Sánchez Villanueva, José	1954	<i>Problemática pedagógica en Alicante</i>	FRM 459
Mercé Ferreres, M. Socorro	1957	<i>La educación en Vall de Uxo</i>	FRM 517

Sánchez Jiménez, Julián	1954	<i>El Puerto de Sagunto y su situación escolar. Monografía</i>	FRM 600
Mor Labarga, M. del Carmen	1956	<i>Sagunto: la enseñanza y sus problemas</i>	FRM 602
Sainz de Santamaría Colmenares, M. del Carmen	1955	<i>La enseñanza en Benimamet</i>	FRM 631
Ruiz Rea, M. de los Ángeles	1958	<i>Los problemas educativos de Elche</i>	FRM 669
Zamorano Genovés, M. del Remedio	1952	<i>Escuela especial de Orientación y Aprovechamiento de Valencia</i>	FRM 859

ALACANT

Comencem aquest recorregut per la geografia de la província alacantina de la mà de l'estudiant Arturo Sempere Agulló,¹⁴ que ens ajuda a endinsar-nos en l'ensenyament primari a la ciutat d'Alcoi. Aquesta localitat industrial amb forta tradició tèxtil és un exemple, com tants altres, de la deficient situació educativa d'una població d'aquestes característiques als anys cinquanta. Així, Sempere, després d'una introducció sobre Alcoi i el seu context geogràfic, humà i social, ens ofereix a la seua memòria una radiografia prou acurada sobre l'estat de l'ensenyament primari estatal descrivint: l'estat material (edificació escolar i utilitatges); els mestres i les seues relacions amb l'ajuntament alcoià; l'escola i les inspeccions escolars; i l'assistència escolar amb un baix nivell, irregularitat d'assistència i les seues roïnes conseqüències. Una de les preocupacions del pedagog en pràctiques, comunes a la majoria de la resta de memòries, és l'estudi de l'analfabetisme. Per això, després d'estudiar les possibles causes de la falta d'assistència, com la dispersió rural, proposa solucions globals per a disminuir l'analfabetisme, com l'obligatorietat de l'ensenyament, les escoles d'adults o l'educació dels «anormales». Altra qüestió clau que analitza Sempere és la relació dels col·legis de l'Estat i els de l'Església, arribant a la conclusió que «las escuelas religiosas son mejores que las nacionales y de capacidad insuficiente [...]». Esto exige, impelablemente [*sic*] una elevación de las escuelas nacionales, como única solución al problema que aquello plantea.

14. SEMPERE AGULLÓ, A., «Alcoy y la enseñanza primaria», 1951, Fons Romero Marín (FRM), p. 137.

La mejor solución y formación del maestro, piedra básica de la elevación de la escuela». ¹⁵ La memòria sobre Alcoi finalitza amb les relacions entre l'escola i la societat alcoiana, reivindicant un major contacte entre l'escola i la família, la prolongació de la influència de l'escola en els xiquets fora de les hores de classe, així com la relació amb l'ensenyament dels antics alumnes o la pertinència de la construcció del «Preventorio infantil antituberculoso La Asunción».

Les memòries alacantines que estem analitzant estan mecanografiades i —com qualsevol treball de l'alumnat universitari— varien considerablement en la seua extensió, qualitat i profunditat d'anàlisi. L'estudiant María Amparo Calabuig, ¹⁶ per exemple, redacta una breu memòria sobre Banyeres de Mariola, on de forma molt general i superficial aborda qüestions com la geografia i produccions agrícoles, apunts històrics, població i economia, i únicament un petit apartat a l'organització de l'ensenyament. Paregut és el cas del document que descriu les pràctiques a la ciutat d'Alacant, on José Sánchez Villanueva, ¹⁷ després de fixar el mitjà històric, geogràfic i humà, se centra en l'ensenyament a la capital alacantina (edificis i material escolar, assistència escolar, ensenyament no estatal, ensenyament d'adults i «anormales») i les causes de la problemàtica pedagògica en el seu conjunt, plantejant una «posible solución: a) Es cuestión de dinero; b) Roperos, cantinas y cotos; c) Conferencias culturales, proyecciones, representaciones teatrales». ¹⁸ Unes paraules prou clares i directes les de José Villanueva que, el 1954, a banda de reclamar més inversió econòmica, apunta al paper de les institucions *circumescolars* i a la realització d'activitats culturals per tota la població alacantina. D'altra banda, la memòria relativa a Elx elaborada per María de los Ángeles Ruiz ¹⁹ resalta la riquesa agrícola i industrial de la capital del Baix Vinalopó, censant i descrivint els centres educatius existents (grups escolars, institut laboral, col·legis religiosos —Santa María y la Virgen del Carmen— i altres acadèmies i col·legis privats no regentats per religioses), detallant les activitats «educatives» del Frente de Juventudes i la Sección Femenina i, el que considerem més interessant i innovador, la «proyección pedagógica del Misterio». Cal destacar ací que el *Misteri d'Elx* és un drama sacre i líric que recrea la Dormició, Assumpció i Coronació de la Mare de Déu que des de mitjans del segle xv es representa ininterrompudament en valencià antic (sent un dels pocs espais públics en els quals al franquisme hi havia una permissivitat amb la nostra llengua) i que està actualment declarat com a Obra Mestra del Patrimoni Oral i Immaterial de la Humanitat per la Unesco.

15. *Ibidem*, p. 37-42.

16. CALABUIG MORA, M. A., «Aspecto histórico, social y educativo de Bañeres», 1950, FRM, p. 211.

17. SÁNCHEZ VILLANUEVA, J., «Problemática pedagógica en Alicante», 1954, FRM, p. 459.

18. *Ídem*.

19. RUIZ REA, M. A., «Los problemas educativos de Elche», 1958, FRM, p. 669.

La memòria elaborada per María de las Virtudes Hernández²⁰ sobre l'ensenyament a Villena també és de gran interès. Aquest escrit és un testimoni directe del dia a dia de l'escola, on es reflecteixen els horaris i continguts de les matèries instrumentals i formatives, juntament amb l'educació física, la Formació para el Espíritu Nacional i la religió, treballades amb enciclopèdies, així com l'ús de la cartilla d'escolaritat amb les qualificacions, hàbits, conducta i l'«aplicació». Crida l'atenció l'obligació de «poseer un cuaderno de “ROTACIÓN” semestral en el que también quedan reflejadas las tablas de gimnasia que se han desarrollado durante el curso. Este cuaderno, es exigido por el Frente de Juventudes de Alicante a donde se envían».²¹ Finalment, pensem que el més destacable d'aquesta memòria és com l'autora de la mateixa posa en evidència les carències i penúries econòmiques de l'educació a Villena el 1958 en diferents aspectes. Així, sobre el material escolar de l'alumnat (llibres, quaderns, llapisseres, etc.) «que emplean particularmente los niños, corre por cuenta de ellos, por lo tanto, la Escuela o el Maestro no tienen nada que ver con ello».²² Aquesta qüestió potser no siga tan cridanera com la relativa al material escolar disponible per l'ensenyament, el servei d'alimentació i les «permanències», les quals són un bon exemple de la deplorable situació econòmica i material (com a la resta del país) de l'ensenyament a terres alacantines:

En *este* aspecto, esta Escuela es bastante pobre, pues por ejemplo, para explicar las Ciencias, no posee ningún material, y el poco que tiene para las demás asignaturas es bastante pobre y malo. Tienen esto muy abandonado, quizás por falta de medios económicos o por no darle la debida importancia que la enseñanza tiene en estos primeros años; lo cierto es que se remedian con lo poco que poseen y por mediación de los dibujos que el Maestro hace en el encerado. Tienen establecido el servicio de alimentación pero sólomente [*sic*] para el desayuno. Es una especie de comedor escolar en frío en el cual se les da a los niños queso y leche.

Otra de las cosas que tienen establecida, son las PERMANENCIAS, que funcionan a partir de las cinco de la tarde. Estas vienen a ser como clases particulares, para aquellos niños que quieran aprender más rápidamente. En estas clases, como es natural, se pagan honorarios, que no son fijos, ya que son de común acuerdo entre el Maestro y los padres del niño. Los honorarios de estas clases, no suelen ser muy elevados por la sencilla razón de que las familias de estos escolares, son de clase bastante modesta (jornaleros) y les supone un sacrificio (hecho con gusto) el educar e instruir a los hijos.²³

20. HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, M. V., «La enseñanza en Villena», 1958, FRM, p. 450.

21. *Ibidem*, p. 25.

22. *Ibidem*, p. 30.

23. *Ibidem*, p. 30-31.

Aquesta nefasta situació econòmica s'intenta pal·liar, en part, amb la concessió per l'Ajuntament de Villena d'unes beques «con el fin de ayudar a los niños que tienen amor al estudio y prometen mucho para el futuro»,²⁴ les quals són concedides a aquells estudiants que demostren els «mèrits suficients». Una política que podríem assenyalar com molt adequada i encertada si no fos perquè únicament es concedien quatre beques, una quantitat absolutament insuficient, ridícula i testimonial en comparació amb el nombrós cens d'estudiants i les urgents necessitats econòmiques que tenia la ciutat de Villena.

CASTELLÓ

Encara que únicament hi ha dos memòries de pràctiques corresponents a la província de Castelló, ambdues són un bon exemple de la convivència d'aspectes educatius/adoctrinadors més tradicionals i clàssics propis de les primeres dècades del franquisme, amb altres qüestions més modernitzadores, innovadores, aplicades i didàctiques que (re)apareixen a poc a poc a la segona meitat dels anys cinquanta i que es consolidarien posteriorment amb la pedagogia tecnòcrata dels anys seixanta i setanta. En aquest sentit, el treball presentat per Julia Beltrán²⁵ sobre l'educació a Lluçena del Cid dedica el capítol set a una anàlisi dels centres educatius i el seu funcionament a l'any 1956. El Grup Escolar d'aquesta localitat, amb un cens de 202 alumnes, acull tres seccions graduades de xiquets, dos unitàries de xiquetes i dos escoles de pàrvuls; tot el grup «funciona en régimen de graduado, pero esta graduación se realiza no solamente teniendo en cuenta la edad cronológica, sino más bien la edad mental, grado de instrucción o formación intelectual de los niños».²⁶ A l'existència de graduació escolar, se li afegeix també l'establiment de la cartilla d'escolaritat de recent creació, «una aportación muy valiosa en el orden educativo, pues contribuye a dar a los niños y a los padres conocimientos sobre su formación cultural y educativa, ilustrándoles acerca de los fines que se persiguen en la escuela y de los deberes de los padres, alumnos y maestros».²⁷ Altres elements com el certificat d'estudis («muy saludable a los efectos educativos y a la dignificación de la escuela»), el registre d'inventaris, pressupostos, matrícula, assistència, classificacions segons proves objectives, correspondència i registres pàidomètrics, els quaderns de preparació de les lliçons dels mestres, el quadern de rotació de l'alumnat, els diaris, el quadern de treball individual i els quadres de distribució del temps i del treball («que se han confeccionado teniendo en

24. *Ibidem*, p. 31.

25. BELTRÁN ESCRIG, J., *Lucena del Cid: sus problemas de orden educativo*, 1956, FRM, p. 328.

26. *Ibidem*, p. 30.

27. *Ibidem*, p. 32.

cuenta la fatiga mental producida por las distintas materias, la edad de los escolares y la condición o cualidad de materias») són una bona mostra de la preocupació per racionalitzar l'escola seguint criteris amb fonamentació pedagògica. Encara que a la memòria podem trobar elements inalterables propis del discurs franquista («el carácter del niño en orden al cumplimiento de sus deberes y a su destino eterno»), podem afirmar que les pràctiques didàctiques i la modernització escolar estan presents també a l'escola d'aquesta població de la comarca de l'Alcalatén:

El trabajo escolar se realiza teniendo en cuenta los principios fundamentales de la Didáctica y de acuerdo con los Cuestionarios Nacionales para la Enseñanza Primaria, muy útiles para orientar la labor de las escuelas dándoles un instrumento de trabajo para evitar la improvisación y la heterogeneidad. Estos cuestionarios tienden también a que la enseñanza sea concreta, viva y activa, que parta del ambiente próximo, de lo más inmediato y conocido. Esto quiere decir que tiende a apartar la orientación del trabajo de aquel verbalismo memorista, infructuoso, y a caminar por la senda de los intereses y de los afanes del niño que no ha de ser simple receptor, sino sujeto activo y principal de su instrucción y formación. Enseñar no para la escuela, sino para la vida.²⁸

L'altra de les memòries de la província castellonenca aborda les qüestions educatives de la Vall d'Uixó, una localitat on l'empresa de calcer més antiga de l'estat espanyol, Segarra (1882), va establir una «Escuela de Aprendices»²⁹ amb unes instal·lacions i mitjans extraordinaris. L'estudiant de pedagogia María Socorro Mercé³⁰ ens relata al seu treball en 1957 un gran nombre d'iniciatives socials i educatives a la Vall d'Uixó, com l'assistència mèdica escolar, la biblioteca escolar, l'Escuela Hogar, o les mutualitats, rober i museu escolar. Entre totes aquestes, ens centrarem en l'anàlisi de l'escola d'aprenents de l'empresa Segarra, el seu funcionament i pla general, doncs és un exemple de la presència i convivència dels elements propis de l'adoctrinament polític nacionalsindicalista amb les pràctiques de modernització i racionalitat pedagògica. En aquest sentit, a propòsit de la descripció del mobiliari escolar disponible podem llegir: «Presidiendo la efigie del Crucificado. A su izquierda, un fotograbado de José Antonio y a su derecha otro del Caudillo, el último cruzado de la Cristiandad, que con su heroico sacrificio ha hecho posible que la juventud española sea educada y dirigida POR LAS RUTAS DEL IMPERIO».³¹ Altre exemple de la presència política al discurs i a les

28. *Ibidem*, p. 33.

29. PAYÀ, A., «Formació professional, instrucció i adoctrinament a l'empresa Segarra (la Vall d'Uixó, Castelló) durant el franquisme», *Educació i Història: Revista d'història de l'educació*, núm. 15, 2010, p. 229-252.

30. MERCÉ FERRERES, M. S., «La educación en Vall de Uxó», 1957, FRM 517.

31. *Ibidem*, p. 48.

pràctiques escolars, la trobem quan al primer curs d'aquesta escola es treballa la urbanitat («sobre las doctrinas del Nacional-Sindicalismo se dan semanalmente charlas o lecciones ocasionales con motivos de actos o instituciones falangistas, fechas históricas, por los profesores de la Escuela») ³² o al definir l'ideal que defensa l'escola: «que haga de sus juventudes aquella raza que en el decurso de la Historia lleva el germen de la grandeza y la cultura que supo como nadie crear glorias y genios». ³³ Però les paraules que destaquen de manera especial entre altres fragments són les que justifiquen la importància de l'escola i la seua missió «formadora» de la joventut:

La Escuela de Aprendices SEGARRA, constituye un timbre de gloria [*sic*] para nuestra querida Patria, sin que ello signifique, hipérbole de ninguna clase, que repugna a nuestra manera de ser y entender la vida.

Nuestro providencial Caudillo Franco, cruzado de la fe y de la cultura, ha dicho en solemne ocasión, que ninguna inteligencia se malogre por falta de medios.

He aquí, que nuestra Empresa, con esa actitud genial que la caracteriza, se solidariza con dicha afirmación, y fomenta por todos los medios, la realidad operante de las magníficas palabras de nuestro Jefe Nacional. No basta instruir, hay que educar. No nos conformamos con descubrir valores, necesitamos explotarlos. ³⁴

Però, com dèiem abans, d'altra banda també trobem pràctiques i discursos modernitzadors, com la consideració central de la formació íntegra i harmònica de l'alumnat o el fet de «dotar a estas escuelas de todo el material docente capaz de satisfacer las exigencias de las más modernas concepciones pedagógicas». ³⁵ En aquest sentit, les instal·lacions disposaven de tot el necessari, amb una extraordinària (i inusual) dotació: tres aules de 100 metres quadrats cadascuna orientades a l'est i oest per tal de tindre una abundant llum i il·luminació amb amples finestrals i enllumenat elèctric; serveis amb les màximes condicions higièniques; mobiliari amb taules noves unipersonals; material d'ensenyament amb llibres de text i lectura, mapes de Seix i Barral, mapes en relleu, atlas; un laboratori de química complet amb instruments de física, col·lecció de pesos i mesures, esfera, instruments de dibuix geomètric i una biblioteca. L'ingrés escolar està obert als treballadors de 14 a 18 anys amb un examen d'accés de lectura, escriptura al dictat, operacions de càlcul fonamentals i exposició oral de cultura general. L'organització escolar

32. *Ibidem*, p. 53.

33. *Ibidem*, p. 47.

34. *Ibidem*, p. 56.

35. *Ibidem*, p. 46.

d'aquests estudis està dividida en preaprenentatge (curs preparatori/ingrés, primer i segon), aprenentatge (calcer, adobats, comptabilitat, correspondència i vendes, mecànica, electricitat, química i dibuix aplicat), classes especials (formació caps de secció, educació física, jocs i esports, educació política i premilitar, i organització industrial) i estudis superiors (escola del treball, escola de comerç i escola de perits industrials). Aquest alumnat és avaluat amb exàmens mensuals i un altre a final de curs amb tribunal, «los que por distintas causas, no han dado las suficientes pruebas de aptitud vienen obligados a repetir curso. Si son reincidentes, quedan eliminados ante su manifiesta y notoria incapacidad».³⁶ El professorat encarregat de les classes està conformat per quatre mestres nacionals, emprant les enciclopèdies de Santiago Rodríguez com a part del material d'ensenyament:

Cada alumno posee su texto, provisto además del material necesario facilitado gratuitamente, bien entendido que tanto libros como material no pueden ser objeto de deliberado abuso. El libro es un poderoso medio de instrucción, pero nunca constituye un fin. Las explicaciones persuasivas, la viva voz del maestro, la vida, en fin, que comunica a las lecciones el profesor —razonamientos y sugerencias— están muy por encima de la frialdad y abstracción de los textos.³⁷

En aquest sentit, a l'escola ubicada a la Vall d'Uixó hi ha un interès per dur endavant una educació activa i significativa, emprant per a tal fi: exercicis de lectura, dictats, observació directa, estudis organitzats de forma concèntrica, lliçons racionals, explicacions, problemes matemàtics aplicats, dibuix realista, natural i geomètric, l'adopció del «método cíclico que es, sin duda, el pedagógico por excelencia»,³⁸ les pràctiques de laboratori, redaccions, concursos literaris, viatges, excursions, visites escolars o els exercicis físics i esports (bàsquet, futbol, beisbol i atletisme), rondalla musical, entre altres. Totes aquestes pràctiques venen acompanyades també d'una tasca d'orientació vocacional («las potencias que bullen en el “yo” psíquico del adolescente, según sus facultades y aptitudes, serán como la lava de un volcán, cuya erupción es observada y estudiada directamente por el profesor, el cual distribuirá, según su estímulo vocacional, en cada una de las ESPECIALIDADES»),³⁹ motiu pel qual es realitzen en diversos moments exàmens psicotècnics juntament amb exàmens mèdics i psicològics i exercicis de sensibilitat.

36. *Ibidem*, p. 51.

37. *Ibidem*, p. 51-52.

38. *Ibidem*, p. 53.

39. *Ibidem*, p. 55.

VALÈNCIA

Les memòries relatives a la província de València són les més nombroses i aporten una valuosa informació per a poder comprendre la realitat de les escoles i centres educatius valencians. Tal és el cas de la realitzada per Jesús Llopis⁴⁰ sobre l'ensenyament a Albalat de la Ribera, on, d'una manera extensa (més de 200 pàgines) i amb la il·lustració de fotografies, aborda qüestions centrals com l'analfabetisme d'aquesta localitat de la comarca de la Ribera Baixa. Després d'una relació numèrica segons el cens de 1950, amb quadres i percentatges, detalla les diferències entre analfabets en funció del sexe, ofici, edat i lloc d'origen, per tal d'assenyalar les causes d'aquesta problemàtica: falta d'escoles, caràcter agrícola de la regió (cultiu de la taronja i l'arròs), abundància de mitjans econòmics, falta de responsabilitat moral en els pares, causes polítiques i socials i la immigració. L'estudiant en pràctiques de pedagogia s'aventura a llançar propostes per a solucionar aquesta qüestió, plantejant, entre altres, la idoneïtat d'un impost sobre l'analfabetisme, el paper de l'exèrcit o el Frente de Juventudes per tal d'intervindre activament, la reforma dels pressupostos o l'ensenyament d'adults, entre altres. La seva anàlisi de l'ensenyament a Albalat de la Ribera és molt completa, detallant tots els elements tant de les instàncies d'educació difusa (família, carrer, amistats, medi socioeconòmic, associacions esportives, recreatives, culturals i polítiques) com les sistemàtiques (institucions docents, grup escolar, cases dels mestres, falta d'escoles, mestres (també particulars), material, assistència, organització escolar, escola d'adults, escola maternal, etc.). Però si hi ha un aspecte ressenyable d'aquesta memòria que volem destacar, aquest és l'estudi que es fa del bilingüisme i la seua relació amb l'educació a aquesta localitat:

Se habla en el pueblo, como en toda la religión [*sic*] levantina desde el valle bajo del Segura hasta Vinaroz, el dialecto valenciano, evolución del catalán, formando parte del bloque lemosín o de Oc que llega hasta todo el Midi francés.

Como el idioma oficial es el castellano cabe preguntarse, ¿es problema del bilingüismo? Si, [*sic*] lo es, fundamentalmente en los primeros estadios de la enseñanza, esto es, en los niños de corta edad; y más superficialmente en todos.⁴¹

En aquest sentit, s'assenyala que el problema del pàrvul és prou greu, al trobar dificultats amb el brusc canvi i enfrontar-se amb una altra llengua diferent de la materna, sent necessari realitzar un nou procés d'aprenentatge, assimilant les noves paraules i coses als nous signes orals de què disposaven anteriorment. Aquestes dificultats corresponen al fet que els més xicotets adquireixen amb

40. LLOPIS SÁNCHEZ, J., «Problemas pedagógicos de Albalat de la Ribera», 1954, FRM 192.

41. *Ibidem*, p. 156.

dificultat els primers elements de la cultura, per respondre (per a ells) a abstraccions sense referents en la realitat. Per tal d'avançar en aquest aprenentatge es proposa la representació de les noves paraules amb dibuixos, seleccionant el vocabulari a emprar. A més a més, s'escriu el següent en relació amb els mestres i les «problemàtiques» dels valencianoparlants:

Por eso los maestros de estas regiones bilingües deben ser indígenas, para poder comprender a los pequeños e ir haciéndoles adelantar por el nuevo aprendizaje. Respecto a los demás se hace bien patente también la cuestión. En el niño mayor, porque siempre le queda el resabio de la lengua materna, con un doble fenómeno: pobreza del vocabulario y heterodoxia en los giros. Es fácil, por ejemplo, oír algunas frases como estas: «Estuve en fulano», ó, «Vine con el tren», por una falsa tradición [*sic*] de la preposición «en» típicamente valenciana («estiguí en fulano»), o por un prudito [*sic*] de querer hablar bien en castellano y exagerar la ley general, como quien intenta decir «Bilbado», por ultraísmo. Finalmente, el hablar en castellano impone un especial sello de timidez al expresarse en este idioma el hombre levantino, por miedo a equivocarse, ya consciente o ya inconscientemente, y que se manifiesta en la cortedad con que se presentan a personas de mayor rango social, castellanas, o simplemente en centros oficiales.⁴²

Una altra memòria de pràctiques ben interessant és la redactada per Amparo Linares⁴³ sobre l'ensenyament a Alzira, a la qual, després de l'oportuna contextualització geogràfica, històrica i cultural de la capital de la Ribera Alta del Xúquer, se censen els centres educatius privats, nacionals i oficials, s'analitza amb deteniment el cas del grup escolar Nuestra Señora de Lluch (ubicació i dependències, ideals pedagògics als quals s'inspira, matrícula i classificació de l'alumnat, programes, llibres i quaderns, ensenyances complementàries, relacions amb la família, autoritats i parròquia, institucions circumescolars —mutualitat, Santa Infància, rober, cotó i biblioteca— i postescolars —antics alumnes—). Ens centrarem en alguns d'aquests aspectes per tal de comprendre el funcionament del grup escolar com, per exemple, la matrícula i classificació de l'alumnat que es feia després de l'oportuna fulla d'inscripció, la certificació sanitària i l'examen psicològic o proves diagnòstiques per a assignar els alumnes als diferents graus. En aquest sentit, lluny del concepte d'educació inclusiva actual, es classificava i etiquetava l'alumnat, segregant-lo si fos necessari: «muchas veces no puede hacerse esta clasificación intelectual, ya que, unas veces razones de moral obligan a destinar un niño a grado superior a sus conocimientos o desarrollo intelectual; y otras, hay que evitar complejos de inferioridad o

42. *Ibidem*, p. 157.

43. LINARES SALA, A., «La enseñanza en Alcira», 1954, FRM 231.

minusvalia que pudieran degenerar en crear seres inadaptados o rebeldes. El ideal sería poder disponer de un grado o clase de retrasados, para obviar este y otros inconvenientes». ⁴⁴ El pla d'estudis era cíclic i concèntric, cíclic perquè els coneixements de cada grau eren els mateixos i solament es distingien per la seua intensitat, i concèntric «porque toda materia gira y se relaciona con la Religión sin descuidar el sentimiento Patrio, huyéndose en lo posible de dividir la labor escolar en asignaturas independientes». ⁴⁵ El desenvolupament del programa no era rígid, tenint la suficient elasticitat com per a donar cabuda a lliçons ocasionals o ampliant el temps previst inicialment a determinades explicacions, sense importar no finalitzar el programa a final de curs «ya que lo que interesa es capacitar, no atibarrar [sic] al educando de conocimientos». ⁴⁶ L'horari estava acaptat a l'almanac provincial i l'ordre de les matèries o temes per desenvolupar, amb criteris de racionalitat pedagògica, s'organitzaven tenint en compte la «corba del treball», dedicant els minuts inicials a matèries d'esforç mental mitjà (lectura silenciosa, en veu alta o comentada), després aquelles que requereixen major esforç (matemàtiques) i finalitzant amb les matèries de menor esforç per a les últimes hores del dia. A més a més, els mestres procuraven «amoldar sus explicaciones a la capacidad de sus alumnos, haciendo las clases lo más prácticas, activas, amenas, pero sin descuidar la profundidad, marchando de lo fácil a lo difícil». ⁴⁷ Finalment, un altre aspecte que volem subratllar ací és la relació indissoluble entre religió i educació, on el sacerdot és omnipresent i constitueix una figura d'autoritat, visitant amb freqüència l'escola i col·laborant amb els pares i mestres:

Ya hemos indicado la necesidad de que la escuela vaya unida a la Iglesia para que la educación pueda realizar el fin que se propone; luego no es necesario hacer constar que este Grupo Escolar mantiene constante contacto con la Parroquia. Y así es en efecto, de tal forma que toma parte activa en cuantos actos religiosos tiene cabida la escuela y dando facilidades y sugerencias al párroco para el esplendor de aquellos; pero sobre todo procurando acercar a los niños a la eucaristía, ya que la frecuencia de los sacramentos es alimento del alma, y aquellas virtudes adquiridas en la infancia perduran, y aunque los vaivenes y azares de la vida parten a los que hoy son escolares, en su hombría, del verdadero camino, siempre habrá quedado un sedimento, una solera que aflorará de nuevo cuando en momentos de soledad contrita recuerden la felicidad de la infancia; y es fácil, que estas almas descarriadas se salven. La escuela que hace esto, cumple con su misión, que es obra de apostolado. ⁴⁸

44. *Ibidem*, p. 60.

45. *Ibidem*, p. 61.

46. *Ibidem*, p. 62.

47. *Ibidem*, p. 61-62.

48. *Ibidem*, p. 62-63.

A les memòries de pràctiques de les localitats valencianes trobem també la descripció d'algunes iniciatives educatives singulars. Aquest és el cas, per exemple, de la breu memòria sobre la Escuela Especial de Orientación y Aprovechamiento⁴⁹ de la ciutat de València, on se seleccionava l'alumnat en funció del seu coeficient mental i pedagògic, per tal de treballar amb els *infradotados* des de la perspectiva de l'educació especial o, i ací ens detindrem una mica més, el cas del Port de Sagunt. Julián Sánchez⁵⁰ ens relata les característiques d'aquesta població del Camp de Morvedre, la seua estructura social i les problemàtiques derivades: manca d'habitatge i problemes d'urbanisme pel fort creixement poblacional, l'aspecte sanitari, l'ambient cultural, l'ocupació professional de la joventut, els estrats socials diferenciats o l'aspecte religiós. Aquesta localitat va viure als anys cinquanta un ràpid desenvolupament i creixement fruit de la industrialització que va provocar la instauració de l'empresa Altos Hornos de Vizcaya SA. El gran volum i incidència d'aquesta gran empresa siderometal·lúrgica va fer que es creessin dos centres associats que depenien de la mateixa: el Col·legi Maria Inmaculada i el Grup Escolar Nuestra Señora de Begoña. A més a més, com va succeir al cas de la Vall d'Uixó anteriorment descrit, la companyia funda també l'Escuela de Aprendizajes de Altos Hornos⁵¹ i un centre d'ensenyament mitjà. Aquestes iniciatives, fruit de la col·laboració privada en l'intent per solucionar les problemàtiques de l'escolarització, l'educació d'adults i l'analfabetisme, són un exemple de la mala planificació escolar estatal i d'un fràgil sistema educatiu públic espanyol insuficient per al desenvolupament que es va viure a la segona meitat del segle xx.

Com estem veient a les diferents memòries analitzades, una de les problemàtiques presents a totes elles és l'elevat índex d'analfabetisme. Un detallat estudi longitudinal i comprensiu d'aquesta constant el realitza Joaquín Sellés⁵² sobre la localitat de Sueca a la primera meitat del segle. Aquest estudiant de pedagogia ens ofereix amb cura dades, gràfiques i il·lustracions relatives a: el cens de població i percentatge d'analfabets, la seua evolució per edat i sexe, la densitat de l'analfabetisme segons la situació geogràfica, la distribució i evolució segons les ocupacions o professions, i l'evolució de l'analfabetisme segons les influències econòmiques. Algunes de les conclusions del treball posen en evidència les desiguals xifres d'analfabets entre homes i dones, adults i xiquets, llauradors i propietaris, etc. L'autor del treball assenyala que, indefectiblement, la solució passa per una major construcció d'escoles al nucli urbà i els seus poblats marítims, per l'ensenyament gratuït i pel rellevant

49. ZAMORANO GENOVÉS, M. R., *Escuela Especial de Orientación y Aprovechamiento de Valencia*, 1952, FRM 859.

50. SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J., *El Puerto de Sagunto y su situación escolar. Monografía*, 1954, FRM 600.

51. *Ibidem*, p. 174-177.

52. SELLÉS VERCHER, J., *El analfabetismo en Sueca desde 1900 a 1959*, 1956, FRM 372.

paper que han de jugar l'ajuntament i els mestres en aquesta tasca. En aquesta mateixa línia, la memòria de María del Carmen Mor⁵³ analitza els problemes d'ensenyament el 1956 a Sagunt. Al seu treball, després de destacar la importància de l'educació familiar, a l'Església i en tot l'ambient en general, així com els tipus d'escoles de la població, els locals, el material d'ensenyament, les classes, les assignatures i l'horari, fa una relació de les dificultats pedagògiques. Sobre l'assistència escolar assenyala clarament «la culpa de los padres» que, en temporada de collita de taronges, duen els seus fills al camp per tal d'ajudar-los a aquesta tasca agrícola, proposant per tal d'evitar-ho que es multe econòmicament els pares. Altres qüestions que aborda l'estudiant en pràctiques són la «falta de calefacción en las escuelas», el deficient estat de les cases dels mestres i la insuficient remuneració que reben, l'escassetat de material escolar o la inexistència d'espais d'oci i joc —«Campos de recreo ¿los hay? Problemas que plantea su falta y peligros por salir a las calles de circulación»—,⁵⁴ per la qual cosa convida a una major compenetració i comunicació entre autoritats i mestres. Finalitza aquesta memòria amb l'anàlisi de l'analfabetisme i les seues causes, proposant entre les solucions per a disminuir-lo la creació d'escoles d'adults, la instauració d'ensenyament professional d'orientació agrícola, l'estalvi escolar o la creació d'una biblioteca municipal. D'altra banda i, pel seu interès il·lustratiu sobre les rutines diàries, considerem molt interessant reproduir el quadre d'activitats del segon grau de l'escola de xiquetes de Sagunt, amb la distribució d'assignatures i activitats:

Mañana

9 a 9.15 h: Izar bandera. Revista de aseo. Oraciones de entrada. Comunió espiritual. Cruzada de la presencia de Dios (Tema espiritual como medio educativo).

9.15 a 10 h: Ambiente. Conversación, nota del día, vocabulario, etc. / Cálculo: mental (2 días consecutivos), operaciones (2 días consecutivos) y problemas (2 días consecutivos).

10 a 10.45 h: Medio Físico (Ciencias Naturales) (2 días consecutivos), Matemáticas (1 día consecutivo), Gramática (1 días consecutivo), Medio Social, Patria e Historia (2 días consecutivos): todo a base de explicaciones sencillas y cortas; llevando a los cuadernos los ejercicios escritos, resúmenes, gráficas, etc, que requiera la materia.

10.45 a 11.15 h: Juegos orientados, rítmicos o libres vigilados.

11.15 a 12 h: Lectura relacionada con los temas del día. Uso del diccionario. Vocabulario: resúmenes orales. Caligrafía y rotulaciones. Ordenación del material por las alumnas: cada cosa en su sitio y nada en el suelo. Ángelus. Himnos.

53. MOR ABRA, M. C., *Sagunto: la enseñanza y sus problemas*, 1956, FRM 602.

54. *Ibidem*, p. 80.

Tarde

3 a 3.15 h: Oración de entrada. Revista de aseo. Cruzada de la presencia de Dios.

3.15 a 4 h: Labores (2 días consecutivos). Hogar y vida física (1 día consecutivo). Realizaciones (2 días consecutivos).

4 a 4.15 h: Cantos patrióticos y populares.

4.15 a 5 h: Patria: lecturas colectivas en libros o prensa diaria de carácter patriótico. Conmemoraciones. Lectura sobre arte español seguida de comentarios y presentación de láminas / Vida espiritual: labor formativa a base de explicaciones y lecturas. Catecismo e Historia Sagrada. Liturgia. Santo Evangelio. Rezo del Santo Rosario / Ordenación de libros y material por las alumnas. Cada cosa en su sitio y nada en el suelo. Oración de salida. Arriar bandera.⁵⁵

Per finalitzar, revisarem la memòria sobre l'ensenyament a Benimàmet elaborada per María del Carmen Sainz de Santamaría⁵⁶ atenent a dos qüestions cabdals; d'una banda, l'ensenyament del castellà a una pedania de la ciutat de València on es parla valencià, i, d'altra banda, la metodologia lúdica emprada en les Escoles del Ave-Maria d'aquest nucli poblacional. A propòsit de l'ensenyament del castellà, l'autora de la memòria assenyala que una de les primeres tasques a les quals s'enfronten els mestres és que la llengua materna de l'alumnat és el valencià «siendo este pueblo uno de los que corresponde a la región en que el dialecto se habla con más pureza y por lo tanto es más cerrado. Muchos de los niños que van a la escuela no saben nada más que valenciano, por tanto hay que empezar por enseñarles lo más elemental y esto cuesta más tiempo, pues [sic] al llegar a sus casas vuelven a hablar otra vez el dialecto».⁵⁷ En aquest sentit, l'estudiant en pràctiques detecta algunes errades comunes a l'alumnat valencianoparlant, com és el cas de les interferències lingüístiques, les traduccions incorrectes del valencià al castellà o la utilització indeguda dels temps verbals:

Si los niños saben algo de castellano al ir a la escuela como ocurre en muchos casos, generalmente tienen grandes defectos, bien porque no son palabras castellanas totalmente —sino una mezcla de las dos lenguas— o en otros casos porque traducen mal, es muy corriente aun en personas de cierto nivel cultural usar mal el verbo *haber*, porque sus tiempos en valenciano no corresponden totalmente a lo [sic] del castellano y así dicen «habían muchos» por «había muchos» cuando quieren decir que había mucha gente. Otras veces traducen del castellano, pero dan a las cosas unos nombres un tanto originales, formándose así lo que llamaríamos *regionalismos* que, si bien no hay

55. *Ibidem*, p. 70-72.

56. SAINZ DE SANTAMARÍA COLMENARES, M. C., *La enseñanza en Benimàmet*, 1955, FRM 631.

57. *Ibidem*, p. 43.

porque evitarlos, hay que enseñar a los niños los términos corrientes dentro del idioma.⁵⁸

Aquestes dificultats, com ens relata l'autora de la memòria, tenen fàcil solució si els mestres són valencians o coneixen la llengua. En canvi, si no parlen valencià «tienen el gran tropiezo que al principio los alumnos no les entienden, sobre todo si se trata de párvulos o gente menuda»,⁵⁹ sent necessari aprendre abans algunes nocions de valencià per tal de desenvolupar la seua tasca docent en aquesta pedania de València. D'altra banda, com hem comentat abans, a Benimàmet es varen fundar Escuelas del Ave-María, la qual cosa va permetre que el joc formés part de la metodologia lúdica⁶⁰ per a l'ensenyament-aprenentatge. Així, s'empra el joc dels pitets per a l'aprenentatge de la lectura amb pitets o escapularis prou grans com per a dur brodada o pintada una lletra al pit i una altra a l'esquena per tal de fer combinacions de lletres o números: «Para amenizar la enseñanza de la lectura, es muy práctico el juego que se llama “de baberos”, y que ya se encuentra en muchos autores de Pedagogía. Es un procedimiento ideado por D. Andrés Manjón, y es más eficaz que las cajas alfabéticas y otros juegos similares».⁶¹ Aquest joc permet moltes variacions: compondre paraules escrites a la pissarra, variar els sons resultants de les vocals amb les consonants, formar paraules dictades, cantar el nom de les lletres quan, al menjar-se totes, passen per un lloc determinat, descompondre en síl·labes les paraules, etc. Altres procediments lúdics emprats a l'escola de Benimàmet són la xarranca o el joc teatral dramatitzat per a l'ensenyament històric: «Para la enseñanza de la Historia tienen otra Rayuela parecida a la Historia Sagrada. Otro método seguido es el de Personalizar la Historia. Es un procedimiento que suele dar con poco esfuerzo buen resultado, tomando como fundamento la Rayuela. El maestro distribuye los papeles que corresponden a los personajes de la historia que se trata entre los niños; estos lo representan y así se les queda bien grabado».⁶² Les activitats lúdiques descrites a l'escola de l'Ave María es complementen amb altres activitats com excursions, visites i representacions teatrals, o serveis com cantines escolars, robbers, assistència mèdica o associació d'antigues alumnes.

58. Ídem.

59. Íbidem, p. 44.

60. PAYÀ RICO, A., *Aprender jugando. Una mirada histórico-educativa*, Valencia, Universitat de València, 2008; PAYÀ RICO, A., «El joc a l'escola i els mestres valencians de principis del segle XX», a DIVERSOS AUTORS, *La renovació pedagògica*, Girona, CCG Edicions, 2003, p. 507-520; PAYÀ RICO, A., «El joc i el joguet en la història de l'escola», a MAYORDOMO, A. i BARBERÀ, Ó. (eds.), *Escoles i mestres: dos segles d'història i memòria a València*, Valencia, PUV, 2017, p. 136-152; PAYÀ RICO, A., «Aprender deleitando. El juego infantil en la pedagogía española del siglo XX», *Bordón*, núm. 65 (vol. 1), 2013, p. 37-46.

61. SAINZ DE SANTAMARÍA COLMENARES, M. C. «La enseñanza...», *op. cit.*, p. 70.

62. Íbidem, p. 71.

ALGUNES REFLEXIONS

Com hem pogut observar en aquest treball, gràcies a les memòries dels estudiants de pedagogia en pràctiques en centres valencians dels anys cinquanta, malgrat tot, els centres educatius franquistes funcionaven i els mestres s'organitzaven en la pràctica⁶³ per a dur la seua tasca formativa endavant el millor que podien adaptant-se a les difícils circumstàncies. Diverses qüestions clau són una constant en el contingut d'aquests treballs acadèmics que, amb una doble intenció etnogràfica i pedagògica, analitzen la realitat de les escoles per dins, així com el seu impacte en les poblacions i contextos en les quals estan inserides. Així, el tema de la llengua és una de les qüestions més recurrents i urgents d'abordar, amb un alumnat que emprava el valencià com a llengua materna i vehicular a l'àmbit domèstic i que provoca col·lisions i dificultats per a l'aprenentatge en una escola i societat on el castellà és l'única llengua oficial. El mateix els ocorre als mestres nacionals que provenen d'altres territoris de parla no catalana, els quals s'han d'enfrontar amb una realitat lingüística desconeguda que els obliga a repensar la seua pràctica docent. Un altre dels temes transversals a les memòries valencianes és l'alt índex d'analfabetisme de la població, l'estudi de les seues causes (treball infantil agrícola, analfabetisme d'adults, irregularitat en l'assistència i absentisme, falta de valoració de la cultura per les famílies, etc.), conseqüències i possibles solucions (educació d'adults, augment de la inversió, infraestructura i de places escolars, coordinació dels diferents agents de la comunitat educativa, implicació dels poders públics, etc.). En tercer i últim lloc, el bloc relatiu a la cultura material de l'escola, potser el més complet i interessant per aproximar-nos a la realitat valenciana, més enllà de les teories pedagògiques o la legislació escolar. Les deficientes i millorables instal·lacions i els nombrosos entrebancs, limitacions i obstacles amb els quals es troben els mestres en la seua pràctica docent, se solen afrontar amb voluntarisme i, en ocasions, nous enfocaments metodològics i d'organització escolar. En aquest sentit, les pràctiques més tradicionals i adoctrinadores de l'escola franquista pròpies de matèries com la religió i la formació política i patriòtica, conviuen als anys cinquanta amb altres més innovadores o pedagògicament més fonamentades, trobant mestres i escoles que empren la graduació, l'ensenyament cíclic, les metodologies lúdiques o la individualització de l'ensenyament, entre d'altres.

63. BARCELÓ, G. i COMAS, F., «Ser mestre, malgrat el franquisme: testimonis etnogràfics d'una pràctica escolar», *Educació i Història*, núm. 35 (2020), p. 103-134.